

Lukács Olga*

Az erdélyi románok reformációja napjaink történetírásában

Az erdélyi románság és a reformáció kapcsolatának historiográfiája azon témák közé tartozik, amelyet különböző korban és különböző történeti iskolákban eltérő módon értelmeztek. Jelentősége napjainkban is vitatott téma. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a legújabb kutatások eredményét e témában, figyelembe véve a legkülönbözőbb álláspontokat.

A 16. századi románság általános helyzete

A 16. század közepéig az erdélyi román társadalomhoz vajmi kevés jutott el a humanizmus és a reneszánsz hatásából. Ez magyarázható egyrészt azzal, hogy a románságnak nem volt olyan társadalmi elitje, aki képviselhette volna őt, illetve akinek jelentős érdekei lettek volna az állam vezetésében, másrészt pedig nem voltak olyan anyagi forrásai, amelyek lehetővé tették volna a nagy példányszámú és változatos könyvek kinyomtatását. A románság akkulturációja pedig még a leggyengébb nyugati szintet sem ütötte meg, ugyanakkor a hívek tömegeit különösebben nem érdekelte a megváltás gondolata.

Az erdélyi románok reformálásának szándéka egy nagyobb tervnek volt a része, amely az egész keleti, ortodox egyházat célozta meg,¹ Ennek ellenére az erdélyi reformátorok minimális energiát fektettek a románok megtérítésébe. Az erdélyi románok alaktalan, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemségen belül, így megtérítésük semmi előnyt nem jelentett volna a helyi reformáció ügyének. Sőt a nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszőtt hit fogságában élő románok megtérítése tetemes anyagi befektetést igényelt volna, hogy tankönyveket nyomtassanak és osszanak szét köztük, és iskolákat nyissanak és tartsanak fenn tanításukra, mivel a missziós törekvéseknek csak így lehetett volna érvényt szerezni. Ezenkívül pedig a bel- és külpolitikai helyzet sem kedvezett, hiszen a fejedelemség fennmaradásáért küzdött, amikor a Habsburg, vagy a Török Birodalom hódító szándékának elkerüléséért lavírozott.

A románok reformációjával kapcsolatosan, tudományosan jól megalapozott, újszerű kutatásában Ana Dumitran történésznek az a megállapítása, hogy a reformáció célja az volt, hogy mind az ortodox, mind a katolikus vallású románokat megnyerjék az új egyháznak. A katolikus románok ez irányban fogékonyabbak-

* Lukács Olga (Szilágyilompért, 1966), történelem (2004) és teológia (2016) tudományok doktora. A kolozsvári BBTE Református Tanárképző és Zenepedagógia Kar docense. Kutatási területe: 19. századi egyháztörténelem; református iskolatörténet; felekezetközi kapcsolatok.

¹ Ld. Holban, Maria: En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'Evangile dans les langues nationales du Sud-Est Européen – l'épisode Wolff Schreiber. In: *Revue des Études Sud-Est Européenes*. II/1–2. 1964, 129.

nak bizonyultak, valószínűleg ők segítették a román közösség megreformálását célul kitűző felekezeti politika kialakítását is. Dumitran véleménye szerint a román katolikusok abban reménykedtek, hogy a szász és a magyar protestáns egyházak mintájára megalakuló román protestáns egyház létrejötte az alkotmányos rendbe való betagozódás lehetőségét fogja eredményezni, valamint egy olyan intézményesített egyház megalakulását, amelyben saját nyelvüket használhatták volna.²

A románok vallásos életében is történtek változások a 16. században. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítékai a megjelentetett vallásos iratok román fordításai. Amennyiben ezeket az iratokat tekintjük a hittérítés fegyvereinek, maga a román „reformátori” püspökség is hamarabb keletkezhetett volna, hogy hivatalos keretet adjon a térítésnek. Mivel azonban a románokat 1566-ban kezdték el református hitre téríteni, ha annak az évnak az eseményeit is figyelembe vesszük, úgy tűnik, hogy a reformáció a románok körében inkább az unitárius hittel szemben elszenvedett vereség miatti kárpótlás akart lenni, különösen ha arra gondolunk, hogy amint az unitarianizmus konszolidálódott, úgy a románok szellemi fejlődése egyre kevésbé foglalkoztatta a korábbi hittérítőket, és ismét magukra hagyták őket, hogy az elkezdett reformációt ők maguk folytassák a saját szükségleteik szerint.³

Az 1566-os szebeni országgyűlés felhatalmazta Gheorghe de Sângeorz szuperintendentst arra, hogy az összes román fölött rendelkezzen. Ugyanakkor megbízta azzal is, hogy térítse át őket „az igazi keresztyén hitre”, akik már több mint két évtizede kapcsolatba kerültek az új tanokkal. Ugyanis létezett a Luther *Káténak* két fordítása (Szeben 1544 és Brassó 1560),⁴ és az *Evangeliumok* két román nyelvű fordítása (Filip Maler szláv–román fordítása, amelyet 1551–1553 között nyomtattak Szebenben, illetve a Coresi-féle 1561-ben publikált változatok).⁵ Ilyen előzmények után a

² Dumitran, Ana: A 16. századi román református püspökség. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I. Presa Universitară, Kolozsvár 2010, 119–151.

³ Ana Dumitran: Contribuții la istoria raporturilor etno-confesionale române-maghiare: Episcopatul românesc reformat din secolul XVI. In: *Studii și Articole de Istorie*. LXVIII. 2003, 39–50.

⁴ Bianu, Ioan-Hodoș, Nerva: *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, Vol. IV. 4. sz. Ezt a kátét Johannes Benkner brassói prolgármester adatta ki Coresi nyomdájában *Întrebare creștinească* címen János Zsigmond Zápolya és Sava de Geoagiu-Lancrăm erdélyi ortodox püspök tudtával és beleegyezésével, Havasalföld metropolitájának, Efremnek címezve. A szakemberek nem tudták pontosan megállapítani, hogy milyen forrásanyagot használtak fel a szerzők, milyen munkákból történt a fordítás, és azt sem, hogy ki vagy kik fordították, bár lutheránus és zwingliánus hatást véltek felfedezni. Részletesebben erről ld. *Catehismul lui Coresi*. A szöveget gondozta, a filológiai és nyelvészeti tanulmányt írta, az indexet összeállította Alexandra Roman Moraru. In: *Texte românești din secolul al XVI-lea*. (szerk.) Gheție, Ion. Bukarest 1982.; Gheție, Ion, Mareș, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. Bukarest 1994, 55–64.; Jakó Zsigmond: Pe urmele catehismului românesc din anul 1544. In: *Revista Bibliotecilor*. XXIII. (1970/11–12.); Demény Lajos – Demény Lídia A.: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*. Bukarest 1986., a *Tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte apărută în limba română; Încă o dată despre înepaturile tiparului în limba română* c. fejezetek.

⁵ BRV vol. I. 10. és 12. sz. Johannes Benkner brassói polgármester adatta ki hittérítés céljából. A nyomtatásban megjelent változatokhoz különböző térségekből származó fordításokat használtak fel, többek között Luther bibliafordítását is. Részletesebben erről lásd: Dimitrescu, Florica (szerk.): *Tetraevangelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560–1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăstiri*

román református püspökség megalakulását értelmezhetjük úgy is mint az erdélyi románok reformálásának természetes következményét. Crăciun Maria és Șerban Papacostea szerint a püspökség működésének első éveiben a reformáció erőteljesebb méreteket öltött a románság körében, még Philip Melancthon is tudott róla.⁶

Már Luther érdeklődését is felkeltette az, hogy a görögkeletiek nem fogadják el a pápa fennhatóságát, nem hisznek a purgatóriumban, nincs náluk cölibátus, és kovászos kenyérral osztanak úrvacsorát. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, és ahogy később az irénikusok, úgy ő sem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. Melancthon 1559-ben egy wittenbergi görög diákja, Demetriosz Misszosz révén elküldte II. Jozsáfát konstantinápolyi pátriárkának az Ágostai hitvallás görögre fordított szövegét. 1573-ban David Ungnad, a bécsi udvar konstantinápolyi követeként, arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába görögül tudó diákot, akit ő majd felkészítene arra, hogy prédikáljon a görögöknek. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte Ungnadhhoz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. A sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette II. Jeremiásnak a lutheránus és kálvinista, valamint az ortodox egyház uniójának gondolatát. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok újabb két levelet írtak, amelyekben immár komoly teológiai kérdéseket (keresztség, szentségek, szabad akarat, jó cselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertartás kérdése stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita, ugyanis II. Jeremiás pátriárka nem értett egyet a protestáns hitelvekkel, s ennek következtében Crusiusék⁷ is elhatárolódtak 1581-ben a pátriárka nézeteitől.⁸

A román történetírók közül néhányan azt hangoztatják, hogy egyes korabeli dokumentumok tanúsága alapján az új tanok hívei többnyire a román katolikusok közül kerültek ki: 1564-ben egy országgyűlési határozat szerint a karánsebesi templomot együtt használták a *Romanae religionis* hívei és az *evangelij professores*.⁹

(1574). Bukarest 1963.; Párhuzamos román és szláv nyelvű könyv, amely a négy evangéliumot tartalmazza. A szebeni protestánsok nyomtattatták ki hittérítés céljából. A román fordítást a szláv szöveg alapján készítették, de ellenőrzői a Luther Márton német bibliafordításával is egybevetették, ami lehetővé tette, hogy a szövegbe lutheránus hatás is belekerüljön. Részletesebben erről lásd: *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*. A bevezető filológiai tanulmányt Emil Petrovici akadémikus, bevezető történelmi tanulmányt Demény Lajos írta, Bukarest 1971.; Mârza, Eva: Un fragment din *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu (1551–1553)*. In: *Limba Română*, XXVII, (1978/2), valamint Demény Lajos és Demény Lídia A.: *i. m.*

⁶ Papacostea, Șerban: *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea* In: *Studii. Revistă de istorie* XI (1958/4) 60.; Crăciun, Maria: *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*. Cluj-Napoca 1996, 38.

⁷ Vö. Kecskeméti Gábor: Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa. In: *Irodalomtudományi közlemények* (2017/111) 639–664; Uő. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. In: *Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok*. Universitas, Budapest 2007.

⁸ Ld. Wendebourg, Dorothea: *Reformation und Orthodoxie: Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Göttingen 1986, 37.

⁹ Hurmuzaki, Eudoxiu – Iorga, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor*. II/5, București 1911, 559.

Bogdan Ivanov¹⁰ szerint az 1544-ben kinyomtatott *Kátét* nem minden ortodox vallású hívő vetette el, voltak olyanok is, akik kedvezően fogadták, és „szent do-lognak” tartották. Összegzésképpen megállapítható, a korabeli forrásértékű iratok szellemisége azt tükrözi, hogy jól körülhatárolható igény van az erdélyi románok részéről az anyanyelv liturgikus használatára és a vallásos irodalom román nyelvre való fordítására. Ezt erősíti Coresi kiadványainak elő- és utószava, és fellelhetjük ezt az igényt a nyomtatványok különböző nyelvváltozataiban is, amelyből talán arra is lehet következtetni, hogy a különböző földrajzi régiókban készült fordítások már a román könyvkiadás megjelenésekor is léteztek és használatban voltak.¹¹

Gheorghe de Sângeorz szuperintendens 1567-ben összehívta a zsinatot, ahol felkarolta az „igaz hitet”, és kötelezővé tette a román nyelv egyházi használatát. Kezdeményezése nem hozta meg a kívánt sikert, így az intézményes támogatás ellenére az 1568-ban Tordára összehívott országgyűlés a román kálvinista püspökség kudarcát állapította meg, mivel számos *országbeli román nem vetette alá magát a kálvinista püspöknek, hanem a régi papjaira hallgatott.*¹² Ennek ellenére a román püspöki tisztséget betöltő Tordas Pál és Mihály is tovább folytatta a kálvinista hittérítést, sőt kísérletet tettek még az ortodoxia megreformálására is: sürgették az „írásos alapokat nélkülöző” ortodox tanok eltávolítását, a szentek imáadásának betiltását, a halotti imák megszüntetését. Kezdeményezték a kálvini tanoknak megfelelő katekizmus kötelezővé tételét és a román nyelvű misék bevezetését.¹³

A román történészek¹⁴ az 1568-as országgyűlés határozatainak értelmezésével kapcsolatosan a tolerancia hiányát emelik ki. A tolerancia hiányának okát a római katolikus egyház vallási türelmetlenségének folytatásában látják, és úgy gondolják, hogy az országgyűlésen a rendek azt kívánták elérni, hogy az erdélyi románokat szakítsák el a román társadalom többi részétől, mivel a román fejedelemségekkel való egyházi kapcsolat fenyegette az erdélyi fejedelemség polgári rendjét és békéjét.¹⁵ Ezen kritika ellenére a román történészek elfogadják azt, hogy a román nemzeti identitás megteremtésére az első kísérletet a román református püspökség tette meg azzal, hogy a románok protestáns egyházat hoztak létre, amely a későbbiekben a magyar és szász protestáns egyházakkal működött volna együtt.¹⁶

¹⁰ Ivanov, Bogdan: Az erdélyi ortodox püspökség a reformációtól a karlóczai békéig. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 13–38.

¹¹ Adalbert Wurmloch lelkész nyilatkozata szerint. Vö. Bianu, Ioan – Hodoş, Nerva: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. I/22, Bukarest 1903.

¹² Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*. Cluj-Napoca 1992, 126.

¹³ Uo.

¹⁴ Többek között Ion-Aurel Pop, Alexandru Moraru, Vasile Leb, Bogdan Ivanovra gondolunk.

¹⁵ Dumitran, Ana: *i. m.* 146.

¹⁶ Dumitran, Ana: *Episcopatul românesc reformat din secolul al XVI-lea*. In: *Evoluţia instituţiilor episcopale în Bisericile din Transilvania. Partea I. De la început până la 1740*. Presa Universitară, Cluj-Napoca 2010, 127–131.

Szintén ennek a történeti iskolának a képviselői foglalmazták meg a következő kérdéseket: vajon ennek az egyháznak a megalakulásában mekkora szerepe volt a románok római eredetének öntudata? A római eredetnek volt-e a 16. század utolsó évtizedeiben ideológiai ereje? A katolikus és protestáns iskolákban, a nyugati szellemiségű oktatás révén elsajátított latin ismerős mivoltának volt köszönhető-e az, hogy a kálvinista románok a latin ábécét kezdték használni, és a *Szászvárosi Ószövetség* kísérőszövegeiben népvükét „rumân”-ról „român”-ra cserélték? Biztos választ nem lehet adni egyik kérdésre sem. Ana Dumitran olvasatában a katolikus és protestáns románok latin nyelvismerete, a románok római eredetének öntudata, sőt még ennek az öntudatnak az ideologizálása is, még ha az nem is szándékosan ment végbe, már ebben a korszakban vitathatatlan ténynek számít.¹⁷

Ezeket a körülményeket figyelembe véve nem csoda tehát az, ha a román református püspökségnek nem sikerült az 1566-ban meghatározott irányvonalat tartania. Mivel a románok közötti reformáció csupán a püspökök kinevezésére szorítkozott, és ezeknek a hatóságok nem nyújtottak hathatós és folyamatos segítséget, és mivel arra sem volt lehetőség, hogy a reformációt karizmatikus egyéniségek támogassák, így a reformáció felülről lefelé történő kényszerű bevezetése már eleve kudarcra volt ítélve.¹⁸

Köztudott, hogy a többszörös felekezetsváltás gyakori jelenség volt a 16. században, mint ahogy az is feltételezhető, hogy felekezetsváltást a társadalmi és politikai előnyök megtartása határozhatta meg. A 16–17. században a románoknak még nem volt motivációjuk arra, hogy kálvinistákká váljanak, és ragaszkodjanak e hithez abban a korban, amikor az unitarianizmus előretörése virágkorát élte.¹⁹

Megállapíthatjuk, hogy 1566-ig, a román református püspökség megalakulásának évéig, a protestantizmusra áttértek nagy része a lutheránus vallást követte. Ennek ellenére az „evangélikus” jelzõt nem ajánlatos minden esetben a lutheri tanok követõjeként értelmeznünk, mivel a 16. században a románok reformációjában mind a lutheri mind a kálvinista vonást felfedezzük. Néhány példa: „evangélikusoknak” hívják 1564-ben a karánsebesi románokat is, akik ekkor kapják meg a templomuk használati jogát a katolikusokkal közösen.²⁰ (Szintén „evangé-

¹⁷ Uo. 150.

¹⁸ Valószínű, hogy az alázatos, oláh eredetű unitárius Gheorghe Crăciun a maga apokaliptikus és látomásos jellegű prédikációival több hívet tudott toborozni magának, mint a román szuperintendensek tudós filologizálása. Saját hitvallás hiányában, egy „doktor” vagy teológus segítsége nélkül a román kálvinizmus csupán egy jelentéktelen és szokatlan reformkísérletté vált. Éppen ezért tekintik és fogadják el olyan nehezen egyáltalán reformációnak a történészek. A román reformációnak nem sikerült dogmatikai, teológiai stb. szempontból új értékrendszert teremteni, de ennek ellenére felélesztette az erdélyi románok hitét, és valószínűleg az ortodox értékrendszer alapjaira helyezte azt.

¹⁹ Dumitran, Ana: i. m. 148.

²⁰ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae/Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (EOE). II. Budapest 1876, 224.

likus” a Sava püspök által 1570-ben, a román kálvinizmus hivatalossá tétele után négy évvel, megtagadott hitvallás is.²¹

Az ortodoxok a 17. században, ugyanúgy mint a korábbi században, megtűrt felekezetnek számítottak, nem rendelkeztek alkotmány által biztosított státussal, létjogosultságuk kizárólag a fejedelem jóakaratótól függött, „amíg a fejedelem és az ország lakossága jónak látja.”

A fejedelemség korabeli románok vallásosságával és a román reformációval kapcsolatosan több vélemény is született az idők folyamán. Egyik legújabb vélemény Ana Dumitran történészé, aki úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt. Ha nem is ment végbe teljesen a keleti kereszténység köreiből a nyugati típusú reformáció, ennek ellenére különböző modernizációs igény fogalmazódott meg az ortodoxok körében is. Példa erre: az egyházi szerkezet átalakulása, a nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, a hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb. Ezeket a megvalósulásokat nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”²² Ezzel a megfogalmazással Ana Dumitran továbbvitte Nicolae Iorga már 1938-ban hangzott gondolatát, amely szerint az erdélyi román reformáció sokkal bonyolultabb jelenség annál, semmint hogy a magyarosítás kifejezéssel le lehetne írni: *Soha nem mondtam, hogy a reformáció magyarosítás lett volna. Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták azon különleges vágjáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.*²³

Cirill Lukarisz pátriárka körüli tézisek és antitézisek

Bethlen Gábornak az ortodoxok iránti érdeklődése szintén a vitatott témák egyike. A történészek véleményét három csoportba tagolhatjuk: egyesek, s elsősorban az ortodox történészek,²⁴ Bethlen Gábor és a fejedelmek intézkedéseiben egyértelmű kálvinista prozelitizmust, s azzal együttjáró magyarosítást látnak, amellyel szemben teljes elzárkózást tanúsított a hitét megőrizni szándékozó román ortodoxok erdélyi tömege. A második tábor, főleg a magyar történészek tábora, az ortodox vezetők részéről nyitottságot, s a reformáció iránti fogékony-ságot vélnek felfedezni. A harmadik csoport pedig a Nagy Levente-féle irányvonal, akik politikai megfontolást látnak Bethlen Gábor részéről, akinek egyre nagyobb érdeke volt Lengyelországban, ahol a Habsburg monarchiának már 1596-ban sikerült Brestben létrehoznia a ruténok között a katolikus uniót, s fenntartása és érdeke elsősorban politikai színezetű volt. Másrészt viszont – Nagy Levente

²¹ Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. I. Cluj-Napoca 1929, 292.

²² Dumitran, Ana: *Religie ortodoxă - religie reformată*. Editura Nereamiae – Cristian Matos, Cluj-Napoca 2004, 74–75, 345–354.

²³ Iorga, Nicolae: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18; Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest 1994, 91.

²⁴ Ioan-Aurel Pop, Ioan Vasile Leb, Aurel Jivi.

meglátásában – a kálvinista reformáció elvi alapokon tartózkodott az erőszaktól, s a református fejedelmek és a református püspökök szándéka nem a románság alávételére vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, elsősorban nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és az előbb említett okok miatt, politikai vonatkozásban. Véleménye szerint az integrálás szándéka – időben is – egybeesik az irénikus mozgalom fénykorával. Ugyanis, német hatásra, s elsősorban a Heidelbergből hazaérkezett reformátorok nyomására, 1606–1620 között alakult ki az a nézet, hogy valójában csak egy egyház van, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita.²⁵

A következőkben röviden ecseteljük az ortodox történészek érveit Bethlen Gábor ortodoxokkal kapcsolatos intézkedéseiről. Meglátásuk szerint az ország kálvinista magyar fejedelme, Bethlen Gábor (1613–1629) bizonyos fokú jóindulatot tanúsított az ortodox hitűekkel, így a románokkal szemben is. Ez irányú értelmezést első ízben Zenovie Pâclișeanu fogalmazott meg, aki részletesen ismertette Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit.²⁶

Pâclișeanu azt is megemlíti, hogy Bethlen fordította le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, amelyet azonban nem sikerült kinyomtatnia.²⁷ A román egyháztörténész fő mondanivalója az, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szeretne egyesíteni. Ezt a koncepcióját elsősorban a konstantinápolyi pátriárka, Círill Lukarisz²⁸ által Bethlennek írt levél (1629. szeptember 2.) részletes elemzésével igyekezett bizonyítani.

²⁵ Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In: *Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc 2011, 292–304.

²⁶ Zenovie Pâclișeanu: *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI. și XVII-lea*. In: *Cultura Creștină*, I. 1911. Nr. 16.

²⁷ Pâclișeanu, Zenovie: *Biserica românească și calvinismul sub principile Gavrilă Bethlen*. Kolozsvár, *Cultura Creștină*, 2/1912–1913, 64–70. Arról, hogy Bethlen lefordította a Bibliát román nyelvre, Redmeci T. János számolt be: A felséges Bethlen Gábornak [...] ötrendbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről [Kassa, 1622], Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980, 579.

²⁸ Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Velencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigasz syncellusa lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601–1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban. 1615 őszén Târgoviștén kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. 1620-ban konstantinápolyi pátriárkává választották, állítólag a szászországi protestánsok által gyűjtött pénz segítségével. 1620-tól ötször vesztette el pátriárkai székét és ötször szerezte azt vissza. 1638. június 29-én a szultán emberei már azon a hajón megfojtották Lukariszt, mely száműzetése helyszínére vitte volna. Lukarisz megjelent műveit még életében vita kísérte. Legnagyobb vihart természetesen hitvallása kavarta. A *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani* 1629-ben jelent meg latinul Genfben. Ebben nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eukharisztia és a keresztség, a purgatóriumot kohlománynak minősítette, az ember hit által és

Pâclișeanu elmélete komoly hagyománnyá nőtte ki magát, és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallja. A Bethlen-féle dáciai királyságra vonatkozó terve, néhány korabeli híresztelésre megy vissza. 1624-ben a konstantinápolyi velencei és angol követek azt a hírt terjesztették, hogy Bethlen a császár és a pápa támogatásával a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot kíván létrehozni. Itt mellékesen szeretnénk megjegyezni, hogy e teóriát egyes magyar történészek is képviselik,²⁹ míg mások bebizonyították e hírnek a hamisságát.³⁰

Továbbá, a román történészek szerint, Bethlen Gábor Cirill Lukarisz ökumenikus pátriárkához fordult azzal a kívánságával, hogy valamilyen módon törvényesítse a román néppel kapcsolatos terveit. A fejedelmet az is bátorította e tervében, hogy a pátriárka egyes protestáns körökben nagy elismerésnek örvendett. Bethlen Gábor közölte az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítésének tervét, és a magas rangú egyházi vezető megértését, valamint támogatását kérte ez ügyben, továbbá felfedte politikai terveinek egyéb indokait is.³¹ A kálvinista fejedelem Bethlen Gábor (1613–1629) és Cirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka (1572–1638) közti, az erdélyi ortodox románok kálvinista hitre történő áttérítésének jóváhagyását célzó párbeszédnek köszönhetően született meg a kor egyik legfontosabb, az erdélyi románok egyházi státusára vonatkozó dokumentuma.

Bár csupán a pátriárka 1629. szeptember 2-án adott válasza ismert, ennek ellenére leszűrhető Bethlen fejedelemnek a terve.³² Bethlen Gábor 1628–1629 évi tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyelelles orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat.

Ion-Aurel Pop szerint viszont Bethlen nem a dáciai királyság miatt szerette volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért, hogy megszüntesse

nem cselekedeteiből igazul meg stb. Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a Confessiót valójában nem Lukarisz írta.

²⁹ Bethlen protestáns Dáciája nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Lampel Róbert, Budapest 1899, 502.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest 1879.

³⁰1627 végén Pázmány Péter egyik levelében bukkan fel az az információ, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának. Makkai László szerint Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg diplomácia terjesztette azokat Bethlen lejáratásáért. A Román Tudományos Akadémia által nemrég kiadott tízkötetes reprezentatív összefoglalás még azt írja, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése ügyében. Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28. Hanuy Ferenc (s.a.r.): *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*. I. Budapest 1910, 669.

³¹ Vö. Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Chiril Lucaris și românii din Transilvania. In: *Magazin Istoric*. Mai, 2000.

³² Ivanov, Bogdan: *i. m.* 28.

az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Pop szerint azért nem sikerült Bethlennek a terve, mert az erdélyi és a Kárpátokon túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreiktől.³³

A levél tartalmát az alábbiakban ismertetni fogjuk, de előtte szükséges bemutatnunk a az ortodox történészek álláspontját. A fejedelem úgy vélte, hogy a kálvini hit felvételével a román papok részesülhetnek a könyvek nyújtotta felvilágosodásban, és hogy a papok Kálvin új tanaira történő áttérését meglepéssel fogadná Svédország királya (II. Gusztáv Adolf, Cirill Lukarisz csodálójá), a brandenburgi választófejedelem és a német protestáns hercegek is. A fejedelem számára megírt válaszleveléből viszont kiviláglik Cirill Lukarisz pátriárka valódi véleménye a kálvinizmusról, amely az ortodox történétírók szerint rendkívüli módon különbözik a neki tulajdonított reformátor „ízű”, és Genfben az 1629-es, valamint 1633-as évben kiadott *Confessio* című műben megfogalmazottól.³⁴

Ezzel a fenti véleménnyel polemizál Lukács Tamás, akinek meggyőződése, hogy a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka azontúl, hogy kész volt reformokat foganatosítani az egyházban, egyértelmű közeledést mutatott a reformáció iránt.³⁵ Neki tulajdonítja a *Confessiót*, s levonja azt a következtetést, hogy Cirill Lukarisz pátriárka tisztában lehetett azzal, hogy a műve miatt sok megpróbáltatásban lesz része a jövőben. A reformáció tanainak felkarolása elsősorban az ügy politikai vonzatai miatt jelentett számára veszélyt.

A vallási szempontból alapvetően türelmes török hatóságokat nem zavarta a képtisztelettől elforduló református tanítás, az osztrák császárt és a francia királyt azonban aggasztotta egy angol–holland–német–erdélyi–görög protestáns tengely lehetősége. Emiatt a két hatalom, a pátriárka belső ellenzékével és egy illegitim ellen-pátriárkával karöltve igyekezett megfosztatni Cirillt tisztségétől.³⁶

A Cirill Lukarisz levelét Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben.³⁷

A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak és követi révén is megkereste őt, azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszából értesülünk arról, hogy miként látta

³³ Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Kirill Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor. In: Andea, Avram (szerk.): *Studii de istorie medievală și premodernă: Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*. Presa Universitară Clujeană. Cluj-Napoca 2003, 315–321.

³⁴ Mindezek ellenére, továbbra is komoly vita tárgyát képezi a pátriárka életműve. Ortodox szerzők tollából napvilágot látott olyan vélemény, miszerint a *Confessio Fidei* valójában hamisítvány, amelyet a pátriárka nevével adtak ki ismeretlen protestáns szerzők. Ám ez az álláspont nem ad magyarázatot arra, hogy a hitvallással kapcsolatban miért nincsen még nyoma sem bármiféle tiltakozásnak vagy visszavonásnak a pátriárka részéről. Egy másik vélemény szerint Cirill csupán saját politikai pozícióinak erősítéséért és a protestáns hatalmak diplomáciai védelmének elnyeréséért fogalmazta meg a *Confessiót*. Ld. Niculescu, Alexandru: Avatarurile protestantismului românesc – Reforma, Reformele. In: *Revista Literară Vatra* (2005/9–10) 168–173.

³⁵ Lukács Tamás: Egy elfeledett reformátor: Cirill Lukarisz (1572–1638), a „protestáns pátriárka”. In: *Confessio* (2004/4) 83–88.

³⁶ Uo. 88.

³⁷ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. Budapest 1869, 137–140.

az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyeztetete. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordult a pátriárkához.

Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarátának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyasvalami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt, ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk még sem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy mi az effajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk. [...] Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [1627–1634 körül gyulafehérvári román püspök; szerz. megj.], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő fatumok.³⁸

A következő részből kiderül, hogy Bethlen azt szerette volna, hogy az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást vegyék fel. Ezt azonban Lukarisz, a többi felekezet ellenállása miatt, megvalósíthatatlannak tartotta, hiszen a legnagyobb akadály az erdélyi és a vajdaságbeli románok együvé tartozásának kérdése volt.³⁹

A levél hitelességét Nagy Levente cáfolja, és a következő tényekkel támasztja alá: Bod Péter magyarul és latinul megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölt Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Nagy Levente meglátásában, ha meglett volna Bodnak Lukarisz levele, minden bizonynyal említette, illetve használta volna. Azonban létezik egy fontos tény: Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszorodtak ezek a hamisítások az 1848–1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát.⁴⁰

Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény János olyan eseményeket konstruált a múltból, amelyek valójában nem történtek meg, de a 19. századi román értelmiségiek gyenge lábakon álló elképzeléseit támogatták. Egyik ilyen tézisük a román értelmiségieknek az volt, hogy az erdélyi magyar arisztokraták nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény „kitalált” néhány erdélyi román kenéz famíliát, és el is látta őket kiváltságokkal.

³⁸ Lukarisz latin nyelvű levelét Jancsó Benedek fordításában idézem: Jancsó Benedek: *i. m.* 504–505.

³⁹ Rezachevici, Constantin: *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea: Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen.* In: Câdea, Virgil (szerk.): *Istoria românilor.* Editura Enciclopedică, București V/2003, 94; Pop, Ioan-Aurel: *i. m.* 315–321.

⁴⁰ Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai. In: *Levéltári Közlemények*, LIX/1988, 198–215; Uő. Kemény János „könyvhamisításai,” *MKSZ*, 1993, 192–197.; Ld. még Fazekas Sándor: „Ez szomorú gyász hír megvitelére”: Mindszenti Gábor emlékiratáról. In: *Irodalomtudományi Közlemények* (2003/107), 243–260.; Mészárosné Varga Bernadett: Sárvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról (Hiteles-e „Az szent vallásnak védelmezése” című mű leírása?). In: *MKSZ*, 2007, 96–104.; Szentmártoni Szabó Gábor: Antonio Bonfini és cenotafiuma Óbudán. In: *Napút*, 7/2009, 98–101.

Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának kipellengérezése volt, ezért kitalált egy 1808-ban felállított román nyelv-művelő társaságot és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.⁴¹ A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel. Ironikusan és eltúlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére: az erdélyi és a vajdaságbeli románok etnikai és vallási összetartozását. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a 17. századi viszonyokat: így például az irénizmust, vagy azt, hogy Lukarisz a levél szellemével homlokegyenest ellenkező nézeteket képviselt 1629-ben. Elképzelhető viszont, hogy nem a teljes levelet, hanem csak egyes részeit hamisította Kemény, hisz ez is bevett módszere volt.⁴² Megnyugtatóan csak akkor lehetne tisztázni az ügyet, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele.⁴³

Összegzés

A román történetírás a reformációval kapcsolatosan többnyire Nicolae Iorga nyomdokain halad, amelynek lényege: az ortodox románság nem tanúsított semmilyen szervezett ellenállást a reformáció hittérítési próbálkozásaival szemben, amelyek általános értelemben kudarcnak bizonyultak. Nicolae Iorga a kudarc okát abban látta, hogy valójában a magyar kálvinizmus túlságosan bonyolult, rideg és megvető vonásainak tudható be az idegen tanok ösztönös elutasítása, úgy a teológiailag kevésbé művelt román papok, mind a világi emberek részéről.⁴⁴

Tény azonban, hogy a románok egy „alaktalan”, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemség területén. Nem volt reprezentatív társadalmi vezető rétegük, nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszótt hitben éltek. A románok „megtérítése” hatalmas anyagi befektetést igényelt volna. Iskolákat kellett volna alapítani és fenntartani, ebben a formában pedig semmi előnyt nem jelentett volna a reformáció ügyének.

⁴¹ Vö. Nagy Levente: Kemény József „Román Nyelv-művelő Intézete”. A hamisítás és mítoszteremtés divatjához. In: Miskolczy Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában...: Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára, Budapest 2004, 189–211.

⁴² Nagy Levente: *i. m.* 303.

⁴³ Uo. 301.

⁴⁴ Nicolae, Iorga: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18.